

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Varga Bernadett

**„ÉN PEDIG MINT A SZIV NÉLKÜL VALÓ TSAK BOLYGOK”
KERESZTÚRI BÍRÓ PÁL ÉS A MENNYEI TÁRSALKODÁS**

Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola

Szövegtudomány program

Miskolc

2013

A Doktori Iskola vezetője

Prof. Dr. Kecskeméti Gábor intézetigazgató egyetemi tanár

Témavezető

Prof. Dr. Heltai János egyetemi tanár

I. A disszertáció témaválasztása

A kora újkori devóciós irodalom szövegtípusai (a prédikációk, katekizmusok, közösségi és magánénekek, közösségi és magánimádságok, elmélkedések, vigasztaló és életvezetési könyvek stb.) hosszú időn át befolyásolták a 16–17. században főként vallási/teológiai alapon szerveződő közösségek gondolkodásmódját, nyelvhasználatát, és életvitelét. A magán- és közösségi áhítat fenntartására szánt, kézben fogható – többnyire nyolcadrét vagy kisebb formátumú – könyvecskék nagy példányszámban való kiadása haszonnal kecsegtető, biztos üzlet volt, ugyanakkor – a megmaradt példányok kevés számát tekintetbe véve – ténylegesen (el)használt olvasmány. Disszertációnk középpontjában e szöveg- és kiadványtípus egyik reprezentánsának, Keresztúri Bíró Pál *Mennyei társalkodás* című munkájának kritikai szövegkiadása és az ehhez kapcsolódó reflexiók állnak. Az Isten és a bűnein kesergő kegyes hívő dialógusát elsőként 1645-ben adták ki (feltehetőleg Gyulafehérváron), majd az ezt követő majdnem kétszáz évben 11 alkalommal nyomtatták újra. Annál is inkább figyelemre méltó ez a könyvecske, mivel Dienes Dénes a 18. századi magyarországi református kegyességet vizsgálva nem kevesebbet állít róla, mint hogy „[a 18. században] A *Praxis Pietatis* mellett a *Mennyei társalkodás* lehetett az a mű, amely ösztönző erővel hatott az áhítatos műfaj kibontakozásában.”

II. A disszertáció előzményei, kapcsolódási pontok

II. 1. A Keresztúri-kutatás

A Bethlen Gábor és a két Rákóczi György körül kialakult protestáns értelmiségi körhöz tartozó szerzők életművének kutatása párhuzamosan zajlik az általuk létrehozott szövegek interpretálásával és közzétételével. Az e körhöz tartozó Keresztúri Bíró Pálról 2001-ben Dienes Dénes publikált kiváló és hiánypótló monográfiát. Alább a monográfiához vezető, és az azt követő tudománytörténeti út kerül bemutatásra, hogy kijelölhessük a disszertáció helyét ebben a sorban.

A Keresztúri-recepció első megnyilvánulása nem más, mint tanítási módszerének összefoglalása Bethlen Miklós *Önéletírásában*. A tanítvány itt szubjektív szempontok alapján,

saját történetébe ágyazza mestere alakját, de tudatosan, krónikás jelleggel teszi ezt, ugyanis tisztában van vele, hogy az első összefoglalót készíti Keresztúri pedagógiájáról. Az *Önéletírás* lapjain Bethlen Miklós Apácai Csere Jánosról is Keresztúrihoz hasonló kontextusban emlékezik meg, Jankovics József szerint „ösztönös pedagógusként propagálja eredményeiket, leggyümölcsözőbb módszereiket kívánja terjeszteni, legalább most, élete summázásakor.” Itt nem áll módunkban részletezni Keresztúri rávista elvi alapokon álló nevelői tevékenységének ma már csak interpolációval megközelíthető részleteit, de a Keresztúri iránti modern tudományos érdeklődés homlokterében sokáig éppen ennek a korban híres pedagógiai módszernek a Bethlen-féle leírásból való visszafejtése állt.

Keresztúriról mint egyházi szerzőről először akkor kapunk értékelést, amikor az *Egyenes ösvény a sz(ent) életre vágyodoknak...* című (Várad, 1653) munkáját Árva Bethlen Kata 1744-ben újra kinyomtatattatta. Az előszót jegyző Kovács Mihály, Bethlen Kata korábbi udvari prédikátora szerint azért, mert úrnője tapasztalta „az hitre, a szentségre vezérlő serkengető hasznos könyvek született nyelvünkön szűk voltát.” Ez a prédikációgyűjtemény pedig „Méltó is [...] a Nagyságod dajkálkodására, mert ennek minden levelein a szentség útának kimutatása, a véteknek megismerésének és eltávoztatásának módja található.”

A szintén Bethlen Kata udvarában működő Bod Péter ezek után magától értetődően vette fel Keresztúrit *Magyar Athenasába*. Bod szintén a Bethlen Miklóstól származó ismeretanyagra alapoz, ám Keresztúri pedagógusi működése mellett udvari papi tevékenységéről és nyomtatásban megjelent munkáiról elsőként közöl adatokat.

A 18. század folyamán Keresztúri „csupán” szövegei által van jelen a köztudatban: a *Mennyei társalkodás* ekkor éri meg legtöbb kiadását, de ezek egyikéhez sem kapcsolódik a szerzőről szóló értékelés.

Ezt követően csak a 19. század végén, a hitvita-kutatás mezején bukkan fel – filológiai igénnyel – Keresztúri neve a szakirodalomban. Ekkor I. Rákóczi György és III. Ferdinánd 1640–1642-es kölcsönös könyvelkobzási akcióját mutatja be előbb Reizer János, majd Szilágyi Sándor, végül Illésy János a Magyar Könyvszemlében. Itt egy Lorántffy Zsuzsannát sértő katolikus gúnyíratra adott névtelen válasz, a *Talio* című vitairat szerzőjeként találkozunk Keresztúrival. E tanulmányok középpontjában a kiváltott diplomáciai bonyodalom, és a gúnyiratok szerzőségének kérdése áll.

Később Zoványi Jenő a *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*ban már külön címszót szentel Keresztúrinak, amelyben javarészt Szilágyi Sándor fent idézett, a *Talio*-ügyről szóló cikkének adataira támaszkodik. Találunk még néhány utalást Zoványi Jenő *A magyarországi protestantismus története 1895-ig* című munkájában is, ahol a *Csecsemő*

keresztýén... című, magyarul először Gyulafehérváron, 1638-ban megjelent káté kapcsán a korszak kiváló nevelőjeként jelenik meg Keresztúri. Ugyanitt hitvitázóként is előfordul: a *Talio* mellett Zoványi neki tulajdonítja a *Papistak meltatlan üldözese a vallásert...* című, névtelenül napvilágot látott írást.

A másik jeles egyháztörténész, Nagy Géza szintén tesz partikuláris megjegyzéseket Keresztúriról a református egyház történetét 1608-tól 1715-ig feldolgozó monográfiájában – elsősorban tanári érdemeit méltatva –, de új eredményeket nem közöl az eddigiekhez képest.

Annál inkább közöl új adatokat Herepei János, aki elsőként fogalmazza meg hiányérzetét, vagyis egy lehetséges Keresztúri-monográfia igényét, mikor *Adattár*ában újabb momentumokat közöl Keresztúri életéről. „Keresztúri úgy is mint író, de különösen mint nevelő, művelődéstörténetünkben kiváló helyet foglal el [...], de] élete és működése megírásra vár.” – jegyzi meg.

Bár a monográfia még hosszan várat magára, de 1976-ban a Református Szemlében megjelent Borbáth Dánielnek egy rövid, Keresztúri igehirdetési gyakorlatát interpretáló tanulmánya, amelynek talán legnagyobb értékét a hozzá kapcsolódó szöveggözlés adja. Ekkorra Keresztúri prédikációszerzőként is visszakerült a köztudatba. A szöveggözlés pedig akár jó alapot adhatott volna a további kutatáshoz, de úgy tünik, a tanulmánynak nem volt elegendő figyelemfelkeltő ereje.

Ezt követően látott napvilágot a Teológiai Szemle hasábjain a *Mennyei társalkodásnak* a puritanizmus bűnbánati gyakorlata felőli olvasata ifj. Szabó Endre tollából. Ennek a munkának is jelentős érdeme, hogy számos szövegrészt közöl az eredetiből, egyébként viszont az elemzést némileg felülírja az implicit törekvés, hogy a teológiai okfejtés végül térítési aktusként realizálódjon az olvasóban.

Ahogy már fentebb megállapítottuk, a kutatásban jelentős a Keresztúri-életmű iránti pedagógiatörténeti érdeklődés. Ennek megfelelően Bethlen emlékezete alapján, Apácai és Comenius pedagógiájával összevetve, komparatív módon rekonstruálta a módszert Bán Imre és Jankovics József.

Heltai János a *Szent atyák öröme...* című dolgozatában Medgyesi Pál és a jezsuita Vásárhelyi Dániel hitvitáját helyezte tágabb irodalmi és történeti összefüggésekbe, miközben Keresztúri *Talio* című vitairatának ügyét is új megvilágításban láttatta, hangsúlyozva, hogy éppen a *Talio*-ügy „érlelte meg [I. Rákóczi Györgyben] a felismerést, hogy nem hagyhatja teljesen ellenőrzés nélkül a könyvnyomdát.”

Szintén Heltai János állapította meg, hogy *Az egész kereztényi vallásnak rövid fundamentomi* című, 1645-ben, Gyulafehérváron megjelent, három kisebb művet tartalmazó kötet szerzője Keresztúri lehetett.

A Keresztúri-kutatás kiemelkedően fontos momentumának tekinthetjük, hogy a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* harmadik kötetében a teljes nyomtatott Keresztúri-életmű bibliográfiai feldolgozásra került, és a széles nyilvánosság számára hozzáférhetővé vált. Ki kell emelnünk, hogy témánk szempontjából nem kevesebb jelentőséggel bírnak ezek a tételek, mint hogy új eredményekkel kiegészítve foglalják össze és helyezik kontextusba a vonatkozó filológiai, bibliográfiai, irodalom-, nyomdászati- és egyháztörténeti ismereteket, megteremtve ezzel a továbbgondolás, és egy lehetséges Keresztúri-monográfia alapjait.

Az RMNy harmadik kötetének megjelenése után nem sokkal látott napvilágot az első Keresztúri-monográfia. Dienes Dénes *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655)* című műve egyház-, nevelés-, kegyesség- és művelődéstörténeti szempontokkal operál, építve az addig publikált eredményekre, illetve újabb források bevonására. Dienes megírta Keresztúri Pál részletes életpályáját, miközben különféle tisztségein/funkcióin keresztül elhelyezte alakját a magyar egyház- és pedagógiatörténetben. Különösen jelentős az, ahogy Dienes a tanár Keresztúri arcképét minden eddigi tanulmánynál részletesebben rekonstruálja, kitágítva az elemzést a kora újkori hazai és nemzetközi iskolatörténet-kutatás eredményeinek összehasonlító felhasználásával. Keresztúri lelkipásztori működésének bemutatásakor a hitvitázó, prédikáló és lelkigondozói aspektusokból tekinti át Dienes az életművet, ennek megfelelően csoportosítja a szövegeket, amelyekből nemcsak a monográfiában idéz, de a kötet végén rövid szöveggyűjteményt is közöl.

Keresztúri művei a hiányolt monográfia megjelenése után sem kerültek ki a szakirodalom érdeklődési köréből. Petrőczy Évának köszönhető egy – a Dienes-monográfiában fel nem dolgozott – keresztelési prédikációról szóló tanulmány, amelyben Petrőczy érzékenyen emeli ki Keresztúri „atyai” indulatát, amellyel az ifjú fejedelmi párt – György egykori tanítójaként és akkori udvari papjaként, valamint Báthori Zsófia lelki vezetőjeként – körülvette.

Ezt követően Maczák Ibolya négy 17. századi szerző (a katolikus Pázmány Péter és Káldi György, a református Keresztúri Pál, valamint a szerző által evangélikusnak tekintett Tofeus Mihály) a 22/23. zsoltárhoz kapcsolható szövegalkotási stratégiáját vetette össze egymással. A vitasemleges jó pásztor toposz és az interpretálásába bevont különböző igehelyek felhasználásának sokféle lehetősége kapcsán Maczák megállapítja, hogy esetleg

létezhetett egy közös konkordancia, amelyből a szerzők dolgoztak, de a válogatást és retorikai elrendezést alapvetően nem felekezeti szempontok befolyásolták.

Noha látható, hogy a Keresztúri-kutatás az utóbbi tíz évben lendületet kapott, mégis úgy véljük, hogy újabb tudományágak (filológia, textológia, retorika, poétika, műfajelmélet, nyomdászattörténet) megközelítési módjainak bevetésével megint faggathatóvá válik a Keresztúri-életmű szöveganyaga.

II. 2. Meditáció- és imádságtudomány

Mivel a dolgozat célul tűzi ki, hogy műfajelméleti megközelítésből is olvassa a *Mennyei társalkodást*, így szólunk kell a meditáció- és imádságtudomány lehetséges kapcsolódási pontjairól is.

A tág kora újkori meditáció- és imádságirodalom feltárásának tekintetében elsősorban Tüskés Gábor, Csilla, Erdei Klára és Fazakas Gergely Tamás kutatásaira támaszkodhatunk. Szintén fontos megállapításokat tesz a két műfajról Heltai János, miközben a 17. század első felének nyomdatermését műfaji és funkcionális szempontok szerint osztályozva mutatja be. A korszak hazai meditáció- és imádságirodalma esetében az idézett szerzők kutatási munkamódszere hasonló: mivel „a korabeli szerzők a meditációt rendszerint az imádsághoz való viszonyában, az imádság egyik fajtájaként határozták meg [...] A meditációk megszerkesztésére, formai és tartalmi kérdéseire vonatkozó elméleti munkák [n]em állnak rendelkezésre”, éppen ezért „a művek elemzésével és a meditáció elméletére vonatkozó elszórt megjegyzések összegyűjtésével” jutnak közelebb „a szövegekben érvényesülő poétikai, retorikai követelményekhez, célkitűzésekhez.”

Szólunk kell azonban a két műfaj vizsgálata kapcsán határozottan kitapintható felekezeti szempontú megközelítésről, melynek megfelelően Fazakas például – az elődök munkáiban szintén fellelhető tendencia alapján – határozottan szétválasztja a katolikus imakönyv-hagyományt a protestánstól, a saját kutatási területét kizárólag a protestáns imádságirodalom területére koncentrálva. Ugyanez elmondható Tüskés Gábor anyagkijelölésére is, aki a katolikus aszketikus irodalomból a jezsuita meditációt mutatja be részletesen. Ez a szemlélet Erdei Klára munkájában is jelen van, aki úgy tárgyalja a 16. századi európai meditációirodalmat, hogy a különféle eredetű lelki krízisekre adott, felekezetiileg különbözőképpen definiálható válaszoknak tekinti a műfajt, s ennek megfelelően katolikus, lutheránus és kálvinista meditációról beszél. A kegyességi irodalom alapvető

műfajaiként interpretálható meditációhoz és imádsághoz dolgozatunkban is így közelítünk, hiszen egyfelől a különböző felekezeti igények és dogmatikai meghatározottságok különböző retorikai-poétikai eszközöket implikálnak, és különböző kegyességi cselekedeteket hoznak létre, másfelől a vizsgált anyag körülhatárolására, szűkítésére is kézenfekvő ez a szempont. Hozzá kell ehhez tennünk, hogy Gábor Csilla kutatásai ugyanakkor éppen arra hívják fel a figyelmet, hogy az egyes esettanulmányok interkonfesszionális összefüggéseket is feltárhatnak, tehát a felekezetek közti élesnek látszó határról alkotott kép bizonyos fokú lebontásra is alapot nyújthatnak ezek a szövegek.

III. A disszertáció céljai

Bár disszertációnk nem tekinti céljának egy új Keresztúri-monográfia létrehozását, de fontosnak tartjuk a szükséges mértékben felvázolni az életművel kapcsolatos újabb kutatási eredményeket. Ennek keretében az elsődleges kontextusnak a *Mennyei társalkodás* paratextusa felőli megképzése érdekében újabb források bevonásával közelítünk a Rákóczi-ház irodalmi önreprezentációjához, valamint Keresztúrinak ebben a reprezentációban betöltött szerepéhez. Szintén itt vizsgálendő a Keresztúri által a *Mennyei társalkodás* ajánlásában csak felvillantott, de a kortársak nemzetfogalmával összevetve megragadható közösségeszmény és nemzetfogalom tágabb kontextusból való értelmezésének kérdése.

Szükségesnek látszik továbbá a szerzőre és megjelenési időre vonatkozó adatok hitelességének tisztázása, mivel a *Mennyei társalkodás* első kiadásából nem ismerünk példányt. Hogy ezt megnyugtatóan elvégezhesük, nem csupán a keletkezés körülményeinek, de a szerzői életmű egyéb darabjainak bemutatására is sor kerül. A disszertációban tehát áttekintjük a többi Keresztúri-művet is, némi kánonmódosítást hajtva végre a szövegkorpuszban az eddigi szakirodalomhoz képest.

Dolgozatunk céljai közt szerepel annak a kérdésnek a vizsgálata is, hogy Dienes nagy horderejű kijelentését, miszerint a 18. századi református kegyesség meghatározó szövege lehetett a *Mennyei társalkodás*, mennyire igazolja a mű kiadástörténete, vagyis hogy milyen alapon szerveződött a művet megjelentető nyomdák kiadványpolitikája. Érintenünk kell itt az egyéb tényezőknek (mint például a cenzúra működésének) a kiadást érintő befolyását. Ehhez a kérdéshez kapcsolódva meg kell vizsgálni a feltételezhető olvasói/befogadói közösségek által támasztott elvárásokat, hiszen ugyanaz mondható el róluk, amit Fazakas Gergely Tamás állapított meg az imádságoskönyvek vonatkozásában: „E könyvek elsődleges, illetve későbbi,

történetileg utólagosnak számító kontextusaiban az olvasók tapasztalati horizontjának összeolvadása azért volt lehetséges, azért lehetett lényegében változtatás nélkül újból és újból kiadni, mert az időbeli távolság ellenére hasonló tropológiával (esetleg topológiával) éltek, mint az évtizedekkel később kiadott imádságoskönyvek és más szövegek.”

Műfajelméleti szempontból a meditáció- és az imádságirodalom hagyományai felől tartjuk értelmezhetőnek a *Mennyei társalkodást*, így a disszertáció kapcsolódni kíván a Gábor Csilla által megfogalmazott meditációkutatói irányhoz, amely „a kora újkori meditációs traktátusok (tehát az elmélkedésre vonatkozó elméleti reflexiók, legyenek azok a cselekedetek vagy a leírt szövegek) feldolgozását; szövegkiadásokat; esettanulmányok elkészítését” tűzi ki célul. Eszerint „A szövegkiadások tekintetében a hasonmástól a kritikai kiadáson át az oktatási segédletként funkcionáló (válogatásokat tartalmazó) edíciókig sokféle kiadványtípusban érdemes gondolkodni. Az olyannyira szükséges kánonkorrekció talán itt még hatékonyabb lehet, mint más területeken, mert a szövegek értékét nem csupán bizonygatja (mint a mégoly gondolatgazdag tanulmányok teszik), hanem megmutatja, mintegy közkinccsé teszi.” Értekezésünkben kritikai kiadás formájában kívánjuk megvalósítani a közreadást, miközben szövegszerűen fel kell tárunk a mű bibliai allúziókból felépülő nyelvi tartóhálóját. Feladatunk továbbá, hogy a különböző edíciók szövegeinek tüzetes összevetésével tisztázzuk az editio princeps szövege rekonstruálhatóságának kérdését, és a különböző kiadások egymáshoz való viszonyát.

Gábor Csilla szerint a meditációkutatás alapvető feladata többek közt „esettanulmányok készítése, hiszen sokszor részben mutatkozik meg legteljesebb pompájában az egész. Egy-egy partikuláris kötet, könyvtípus, szöveganyag körüli filológiai tisztázás és – mert a nálunk kiadott devóciós munkák jelentős hányada fordítás – az esetenként az eredeti művel, a forrásművel való összevetés által kínált tanulságok megragadása a meditációkutatás keretein jóval túlmutató, tágabb irodalomtörténeti összefüggéseket is megláttathat, interkonfesszionális kapcsolatokat is feltárhat.” Ezért érdemes a műfajok közti átjárhatóság példaként is megmutatni ugyanezt, hiszen a kora újkor devóciós kötetekben sokszor vegyesen szerepelnek imádságok és meditációk, a meditációt gyakran vezeti be, és gyakran zárja le könyörgés, ahogy a *Mennyei társalkodás* esetében is, ráadásul Keresztúri dialogikus művének a hívő által elbeszélte szövege olvasható imádságként. Ez utóbbi hozadékként a meditációt követő imát, mint a típus egyik alfaját is elemezhetjük a *Mennyei társalkodás*ban.

Hogy a *Mennyei társalkodás* eredeti vagy fordítás voltáról értekezhessünk, elkerülhetetlen egy műfajilag és formailag hasonló tágabb hazai és európai szövegkorpusz összehasonlító bevonása a kutatásba. Ennek hozadékként – a szöveg dialogicitásából

kiindulva – meg kell rajzolni a meditációs dialógus útját is az ókortól a kora újkori magyar devóciós irodalomban való felbukkanásáig.

IV. A disszertáció eredményei

Miközben elsődleges célunk volt a *Mennyei társalkodás* elemzésén keresztül felvázolni egy jellemzően kálvinista meditációs példát, a dolgozat első fejezetében a szükséges mértékig kitértünk a szerzői életműre vonatkozó újabb kutatási eredmények felvázolására. Ennek megfelelően belehelyeztük Keresztúri Pálnak a schola aulicában végzett pedagógiai tevékenységét a Rákóczi-udvar dinasztiaépítő önreprezentációs keretébe. Ezen önreprezentációnak a megnyilvánulása – a Keresztúri által jegyzett *Csecsemő keresztyén* című konfirmációs káté mellett – az eddig részletesen nem elemzett két iskoladráma: a *Schola triumphata* és a consultatio műfajába tartozó *Pallas Dacica*. Ezekben a művekben az igazi nemességet a bethleni művelődéspolitikai örökségeként meghatározható „Ars és Mars együttállása” jelenti, amely feltétel a helyesen nevelt fejedelemsfiakban teljesül, így bebizonyosodik az uralkodásra való alkalmasságuk. A *Mennyei társalkodás* az udvari reprezentációnak egy másik képződménye: a fejedelemasszonyok kegyesség által való öndefinálásának eszköze.

Szintén az első fejezetben foglaltuk össze a Keresztúri életmű egyes darabjaira vonatkozó újabb kutatási eredményeinket, melyek alapján – a stílus- és politikai gondolkodásbeli eltérések részletes ismertetése után – megállapítottuk, hogy a *Papistak meltatlan üldözése a' vallasert* című vitairat aligha Keresztúri műve, ugyanakkor a név nélkül megjelent *Rövid fundamentum* című locusgyűjtemény a Keresztúri művek közé sorolható.

A dolgozat második része először a *Mennyei társalkodás* példányból nem ismert 1645-ös kiadása körüli filológiai problémákat tisztázza, majd műfajelméleti szempontból vizsgálja a meditáció és az imádság határterületeinek feltárulását a szövegben. A határterületek kérdésének felmerülésekor az interkonfesszionális problémájával kapcsolatban arra az eredményre jutottunk, hogy a közös ars devotio elsősorban formai sajátságokban nyilvánul meg, mint a dialógusforma átvétele, egyébként hiányoznak az interkonfesszionális jellemző témái, mint például a jegyesmisztika vagy Krisztus szenvedéstörténetének részletes felidézése. A *Mennyei társalkodás*ban megjelenő kálvinista dogmatikai tartalomhoz elsősorban puritán retorikai eszközrendszer társul, ami ebben az esetben szépirodalmi igénnyel implikálja a bibliai kifejezésmódot, aminek a szövegszerű feltárását is elvégeztük. A

Mennyei társalkodás elsődleges szövegforrását a Bibliában találtuk meg, míg a hasonló jellegű kegyességi munkák hatása és beépülése nem mutatható ki szövegszerűen, csupán tematikusan. Mivel eddigi kutatásaink során nem találtunk a Biblián kívül olyan művet, amelynek a *Mennyei társalkodás* részben vagy egészben átvétele, fordítása lenne, ezért arról feltételezzük, hogy eredeti alkotás, sőt a hazai nyomtatványok közül az elmélkedő dialógusok számbavételéből látható, hogy ezek közül lényegében az egyetlen, amely nem fordításon alapul.

A harmadik nagy fejezet a *Mennyei társalkodás* 18. századi sikertörténetének okait kutatja, ennek keretében felvázolja a korszakot meghatározó református pietizmus lelki igényeit, amelyekre a szöveg száz év távlatából is reflektálni tud. Értekezésünk ehhez kapcsolódva elsőként mutatja be és értelmezi a szakirodalomban eddig ismeretlen *Oktatás az elmélkedésről* című meditációelméletet. Itt történik meg a *Mennyei társalkodás* dialógusformájának vizsgálata is, amelynek keretében górcső alá vesszük az elmélkedő dialógus európai történetének alakulását, elhelyezve ebben a folyamatban a szöveget.

Az újrakiadások nyomdászattörténeti szempontból való megközelítése által pedig képet alkothatunk arról, hogy a *Mennyei társalkodás* milyen tágabb „szövegkörnyezetben” forgott a piacon, s ezek közt milyen helyet töltött be. Elmondható, hogy Keresztúri munkája bár kétségkívül népszerűnek bizonyult, a többi hasonló tárgyú munkához képest viszonylag kevesebb példányban jelent meg, ebből kifolyólag aligha támasztható alá Dienes Dénes kijelentése, hogy ez lett volna a *Praxis pietatis* mellett a legmeghatározóbb kegyességi irodalmi mű, ami ösztönző erővel hatott az áhítatos műfaj kibontakozására Magyarországon a 18. században. Ráadásul a szöveg többszöri újrakiadásának története sem magyarázható pusztán az olvasói igényekkel, ugyanis a cenzúra sajátos működése bizonyos fókig torzította a protestáns nyomdák kiadási gyakorlatát, hiszen egyes már engedélyezett műveket sokszor úgy tartott hosszú ideig a kiadványok közt, hogy másokat, amelyek hasonló érdeklődésre tarthattak volna számot, veszélyesnek nyilvánított, és nem engedett forgalomba hozni.

Disszertációnkhoz végül csatlakozik a *Mennyei társalkodás* kritikai szövegkiadása, amelyhez elvégeztük a különböző kiadások szövegeinek tüzetes összevetését. Ennek során tisztáztuk az ismert edíciók egymáshoz való viszonyát, kimutatva, hogy az 1726-os kolozsvári megjelenés szövegét veszik át és adják ki nagyobb változtatás nélkül a debreceni, pozsonyi és pesti officinák 1842-ig. A szövegkiadást kritikai, filológiai és magyarázó jegyzetek kísérik.

Annál is fontosabbnak tarjuk ezt az első teljes szövegkiadást, mivel az ilyen típusú szövegek megismerésén keresztül válhat még érthetőbbé 17–18. századi protestáns közösségeink gondolkodásmódja és nyelvhasználata. Ez a bibliai allúziókkal teljes nyelv

nyújt aztán alapot olyan 19. századi költői életművek létrehozásához, mint például Arany Jánosé, aki teljes természetességgel veszi birtokba és alakítja tovább a 17. század eme megtermékenyítő és közösségképző örökségét.

V. A disszertáció tárgyában megjelent publikációk

Tanulmányok lektorált szakmai folyóiratban vagy tanulmánykötetben

1. *Schola triumphata és Pallas Dacica: Ünnepeles búcsúvizsga, avagy fejedelmi önreprezentáció = Esemény és narratíva*, szerk. BOKA László, STEMLER Ágnes, Bp., Bibl. Nationalis Hungariae–Gondolat, megjelenés alatt, 2013 őszére várható (Bibliotheca scientiae & artis, 4).
2. „Hát én, Uram, mit szólnak te előttem...?”, *Imádság és elmélkedés viszonya Keresztúri Bíró Pál Mennyei társalkodásában = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 2), 243–255.
3. „Zajgódgyatok Magyar 'Euangélicusok vala-míg tetszik...”, *Még egyszer a Papisták meltatlan üldözéséről = Bibliotheca et universitas, Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka; Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Miskolc, 2011, 43–57.
4. *Interkonfesszionalitás és Kempis-recepció Keresztúri Pál Mennyei társalkodásában = Crescit eundo, Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára*, szerk. SIMON Melinda, PERGER Péter, Bp., Argumentum–OSzK–MOKKA-R Egyesület, 2011 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 4), 209–214.
5. *Keresztúri Pál Mennyei társalkodása és a Biblia = Biblia Hungarica philologica, Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban, az Országos Széchényi Könyvtárban a Biblia Sacra Hungarica, a könyv „mely örök életet ad” (2008. 11. 21–2009. 03. 29.) című kiállítás alkalmából 2009. január 30-án tartott konferencia előadásai*, szerk. HELTAI János, Bp., Argumentum–OSzK–MTA ITI–MOKKA-R Egyesület, 2009 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 2), 121–146.
6. *Lírai puritán próza a 17. századi Erdélyben = microCAD 2001., International Scientific Conference, March 1-2. 2001, Bölcsészettudományi szekció*, szerk. LEHOCZKY László, KALMÁR László, Miskolc, 2001, 111–114.
7. *Egy 17. századi fiktív dialógus szövegkritikai és műfaji kérdései: Keresztúri Bíró Pál Mennyei társalkodásáról = Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2000. okt. 30.*, szerk. LEHOCZKY László, Miskolc, ME Innovációs és Technológia Transzfer Centrum, 2000, 98–102.
8. „A gyermek tanítani ritka és példa nélkül való” *Keresztúri Bíró Pál* = Magyar Református Nevelés, 2000, 8–12.

Előadások

1. *Schola triumphata és Pallas Dacica: Ünneplés búcsúvizsga, avagy fejedelmi önreprezentáció*, elhangzott Budapesten az Országos Széchényi Könyvtár *Esemény és narratíva* című Tudományos Ülésszakán, 2013. január 21-én.
2. *Az imádság műfaji határvidékéről: Keresztúri Pál Mennyei társalkodása*, elhangzott Piliscsabán, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, Lelkiségtörténeti Műhelyének *Régi magyar imakönyvek és imádságok* című konferenciáján, 2010. április 9-én.
3. *Interkonfesszionális és Kempis-recepció Keresztúri Pál Mennyei társalkodásában*, elhangzott Budapesten az Országos Széchényi Könyvtár Tudományos Ülésszakán, 2010. január 25-én.
4. *Bibliai idézetek egy református imádságoskönyvben*, elhangzott az Országos Széchényi Könyvtárban, a *Biblia Hungarica philologica, Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban* című konferencián, amely a *Biblia Sacra Hungarica, a könyv „mely örök életet ad”* (2008. 11. 21–2009. 03. 29.) című kiállításhoz kapcsolódva került megrendezésre, 2009. január 30-án.
5. *Lírai puritán próza a 17. századi Erdélyben*, elhangzott a *microCAD 2001., International Scientific Conference* című konferencián, Miskolcon, 2001. március 2-án.
6. *Egy 17. századi fiktív dialógus szövegkritikai és műfaji kérdései*, elhangzott Miskolcon, az ME Bölcsész Doktoranduszok Fórumán, 2000. október 30-án.